

Antikçağ'dan Günümüze Boş Zaman Üzerine Bir Değerlendirme

Murat BAHADIR *

ETÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, I/2, Temmuz 2016, Sayfa: 103-116

ÖZET

Bu çalışmada Antikçağ'dan günümüze insan ömrünün bir parçası olarak boş zaman kavramının geçirmiş olduğu değişim ele alınmıştır. Tarih boyunca genel olarak çalışmanın karşıtı olarak değerlendirilen boş zaman, sınıflı toplumun bir sonucu olarak üst sınıftaki insanların; Antikçağ'da felsefecilerin, Ortaçağ'da din adamlarının sahip olduğu bir zaman dilimi olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda boş zaman, köleler, serfler gibi bedensel olarak çalışmak yerine bir insan olarak kendini gerçekleştirmenin bir imkânı olarak görülmüştür. Kapitalizm ile beraber boş zaman, bedensel çalışmanın dışında kalan zaman olarak algılanmakla birlikte nitelik ve işlev olarak değişime uğramıştır. Bu süreçte boş zaman, insanın kendisini gerçekleştirdiği bir özgürlük bir alanı olmaktan ziyade kapitalizme hizmet eden tüketime yönelik bir zorunluluklar alanı haline getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Boş Zaman, Çalışma, Endüstrileşme, Tüketim, Kapitalizm.

The Evaluation of Free Time from Ancient Times to the Present Day

ABSTRACT

In this study, the change which the concept of free time has got through as a part of human life from ancient times to the present day is discussed. Throughout history, generally, free time which is regarded as the opposite

---

* Dr. Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Erzurum, murat.bahadir@erzurum.edu.tr

of labour, has been considered a time period that the upper class people as a result of class society; philosophers in Ancient Age, the clergy in the Middle Ages have. In this context, free time has been seen as an opportunity for self-realization as a human being instead of working physically like slaves, serfs. Free time has changed for quality and function; though, it is perceived as the remaining time after physical labour with capitalism. Within this period, free time has been made into a realm of necessities aimed at consumption serving capitalism rather than being a realm of freedom in which people realize themselves.

Key Words: *Leisure Time, Working, Consumption, Capitalizm, Industrialization*

İnsan, yaşadığı dönemin kültürel yapısına bağlı olarak şekillenen çalışma ve çalışmanın dışında kalan zaman toplamından oluşan bir ömre sahiptir. Bu iki zaman diliminin etkileşimiyle şekillenen insan için çalışma, hayatın çekirdeği olarak değerlendirilmektedir. Çalışma hayatının haricinde kalan boş zamana ise tarihsel süreç içerisinde birbiriyle çelişen; insanın kendisini gerçekleştireceği bir özgürlük alanı, daha fazla çalışmaya/üretmeye imkan sağlayan bir araç ya da aylıklık edilen zaman dilimi gibi farklı anlamlar yüklenmiştir. Özellikle bedensel çalışmanın karşısı olarak boş zaman; Antikçağ'da insanın kendini gerçekleştirebileceği bir özgürlük alanı, Ortaçağ'da kutsal bilgiye ulaşmanın imkanı olarak değerli görül-müştür. Her iki dönemde de bedensel çalışmanın dışında yüksek değer atfedilen boş zaman, kişiyi felsefe yapmak ya da dini vecibeleri yerine getirmek gibi yüce amaçlara ulaştıran başlı başına bir "çalışma alanı" olarak değerli görülürken bu gibi ulvi amaçlara hizmet etmeyen bedensel çalışmalar ise değersiz olarak nite-lenmiştir. Dolayısıyla boş zaman, değişen tarihsel koşullara, değer atfedilen amaçlara ve çalışma kavramının kazandığı anlamlara bağlı olarak şekillenmiştir.

Doğası itibariyle çalışma kavramı ile ilişkilendirilen boş zaman, insanlık tarihi boyunca çalışmanın karşısı olarak tanımlanmıştır. Bu minvalde boş zaman kavramını çalışma kavramından bağımsız olarak ele almak bulanık, şüpheli, tutarsız ve anlamsız olacaktır. Tarihsel süreç içerisinde bir bütünün iki ayrı parçası olarak birlikte değerlendirilen çalışma ve boş zaman, daha çok fiili eylem ile eylemsizliği ayırt etme temelinde kullanılagelmiştir. Bu bağlamda çalışma ve boş zaman kavramlarına yüklenen değerler zamanla birbirinden farklılaşmış, ancak gelişen süreç içerisinde çalışma, toplumun çok daha büyük bir kesimini ilgilendirdiğinden dolayı boş zamana göre daha değerli bir olgu olarak kabul edilmiştir. Diğer bir ifade ile boş zaman, çalışma kavramına yüklenen anlam değişikliğinin bir tezahürü olarak farklı işlevler yüklenen bir alan olmuştur (Hunnicut, 2006: 56; Lebefvre, 2010: 35).

Tarihsel süreç içerisinde geriye doğru ilerlediğimizde avcı ve toplayıcı toplumların boş zaman kavramına sahip olmadıkları hususunda hemfikir olan bilim adamları, aynı zamanda eski toplumların bizim bugün anladığımız anlamda ça-

alışma ile ilgili genel bir kavrama da sahip olmadıklarını ileri sürmüşlerdir. Kültür antropologlarına göre avcı-toplayıcı toplumlar, çalışma ile boş zaman arasında net bir ayırım yapmamışlardır (Hunnicut, 2006: 56). Dolayısıyla avcı-toplayıcı toplumlarda çalışma ile boş zaman ayırımı gri bir alan olarak kalırken, çalışma ve boş zaman ayırımının yapıldığına ilişkin ilk bulgu Antik Yunan'da ortaya çıkmıştır.¹ Bu bağlamda boş zamanı çalışmanın zıttı, kültürel bir kategori ve değer olarak tanımlayan Yunanlılar, okul gibi kurumlar inşa ederek bu zamanı organize etmeye başlayan ilk medeniyettir (Hunnicut, 2006: 67). Çalışma ve boş zaman ayırımının Yunan medeniyetinde ortaya çıkmasındaki en önemli etken, tüm antik dönem boyunca özgür Yunan vatandaşlarının hayatını kolaylaştıran ve onların çalışma dışında kalan zamanını önemli ölçüde artıran kölelik sistemi olmuştur (Malay, 2010: 11).

Boş zaman, köken olarak Latince uygun, özgür, serbest, izinli olmak anlamına gelen 'Licere' kelimesi (Vogel, 2011: 3) ile Yunanca boş zaman ve bu zaman boyunca karşılıklı konuşularak kazanılan bilgi, bu konuşmaların yapıldığı yer anlamına gelen "scholē" kelimelerine dayanmaktadır.² Scholē, basit hiçbir şey yapmak değil, yaratıcı bir derin düşünme ve barış durumunu ifade eder. Bu bağlamda boş zaman, kişinin kendisi için bir zamana sahip olmasıdır. Bu yüzden boş zaman sadece çalışma alanının bir konusu olmayıp, aristokrat sınıf ile ilişkili bir durum olarak kişiyi bedensel çalışmadan kurtaran, estetik ve entelektüel bir uğraşı özgürlüğü olarak değerlendirilmiştir.³ Sadece seçkin sınıfa ait olanlar bu üstün manevi uğraşlara ulaşabilecek zamana sahipken halkın geri kalanı ise bedensel olarak çalışmak zorundadır (Juniu, 2000: 69). Bu bakımdan Yunan antikitesi, kölelik sisteminin etkisi ile boş zaman kavramını köleleri baskı altına alma işi ve onları yönetme becerisi olarak görmüştür (Kreps, 1969: 60). Kölelik ile birlikte Yunan dünyasını oluşturan insanların çok azı çalışmanın dışında kalmış ve çalışma kavramı iş gücüne indirgenerek başkasının emrinde gerçekleştirilen hizmetler olarak yeniden tanımlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise çalışma kavramı, üretim ve zanaat gibi aktivitelerin genel bir kategorisi olarak kullanılmaya başlanmış ve bu durum, köleliğin yayılmasına sebep olmuştur. Böylece kölelik sistemi üzerinden vatandaş olan ve olmayan ayırımı yapılarak sınıflı bir toplum yapısı oluşturulmuştur. Bu gelişmeler, çalışma ile boş zaman arasındaki gri alanın kaybolmasına ve

¹ Sebastian de Grazia *Of Time, Work, and Leisure* (1962) adlı eserinde boş zamanı Yunanlıların keşfettiğini ileri sürmüştür. (Hunnicut, 2006: 58).

² <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0057%3Aentry%3D%23101960&redirect=true>;
<http://www.etymonline.com/index.php?term=school>; <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/school?q=school> (E.T.: 10.08.2016)

³ "Yunan filozoflarından günümüze insan hayatının mevcut günlük ihtiyaçlarına hizmet eden bu gibi endüstriyel süreçlerle ilişkiden kaçınmak ve biraz da aylıklık, düşünürler tarafından değerli, güzel ve hatta kusursuz bir hayatın olmazsa olmaz koşulu gibi görülmüştür" (Veblen, 2005: 40).

boş zamanın belli bir sınıfa ait bir olgu olarak değerlendirilmesine neden olmuştur (Hunnicut, 2006: 57-58).

M.Ö. 5. yüzyıl ile Yunanlılar için boş zaman, bazı insanlar için yeni bir erdem olarak değer kazanırken, itaatkâr bir role sebep olan bir eylem olarak çalışma ise yozlaşmıştır. Böylece Yunanlılar, boş zamanı insanın anlamı ve sonu ile ilgili hayati soruların yer aldığı bir kültürel arena olarak keşfetmiştir. Bu durum, boş zaman kavramını güzel sanatlar oluşturma, spor, müzik, politik tartışma ve serbest aktiviteler ortaya koyma gibi bir kültürel etkinlik haline getirmekle kalmamış, aynı zamanda kavramın felsefi bir sorun olarak tartışılmasına da sebep olmuştur (Hunnicut, 2006: 58-9). Sokratik okullar, Platon'un Akademi'si, Aristoteles'in Lise'si, Epiküros tarafından kurulan Epikürosçu okul, Kıbrıslı Zenon'un kurmuş olduğu Stoa okulu, Pyrrhon tarafından kurulan Şüphecilik okulu Antik dünyadaki boş zamanı değerlendirme çabasının örneklerindedir. Bu okullarda bir araya gelen insanlar, insanı, yaşamı ve dünyayı anlamlandırma çabası ile sürekli bir arayış içerisinde olmuşlardır. Diğer bir ifade ile Antik dünyada bedensel olarak etkinlikte bulunmayı kapsayan çalışmaya karşılık boş zaman, zihinsel etkinlikte bulunmayı kapsayan bir olgu olarak bedensel çalışmadan üstün tutulmuştur.

Boş zaman kavramının bir sorun olarak ele alındığı Antik Yunan'da Platon için 'aşırı çalışmak akılsızlıktır' ve bu sav, kurmuş olduğu akademide öğrettiği ilk şeydir. Ona göre insanın gereğinden fazla çalışması, aşırı iş kaygısı, zenginlik, ün gibi hırsları insanın özgürlüğünün kısıtlanmasına ve doğasının gönüllü kölesi olmasına yol açmaktadır. Bununla birlikte çalışmanın yanı sıra aylıklığın da akılsızlık olduğunu ifade eden Platon'a göre boş zaman; aşırı uyumakla, aylıklıkla ya da eylemsizlikle geçirecek serbest bir zaman değildir. Bu bağlamda eğitilmiş kişiyi müzik ve spor ile ilgilenmek için aktif boş zamana sahip kişi olarak değerlendiren Platon için felsefe yapmak, boş zamanı en iyi kullanmanın bir ölçütü ve insan olmanın zirvesidir (Hunnicut, 2006: 64).

Aristoteles için ise boş zaman, toplumların birlikte yaşamasını garanti eden bir etkinlik alanıdır. Çalışma neticesinde elde edilen ekonomik özgürlüklerin insanları barışçıl bir şekilde bir arada tutmak için yeterli olmadığını düşünen (Hunnicut, 2006: 65) Aristoteles, insanları gerçek anlamda mutlu edecek, onları düşünmeye sevk edecek ve böylelikle kendilerini gerçekleştirmelerini sağlayacak değerli bir alan olarak görmüştür. İnsanın biricik faaliyetinin düşünme olmadığına bilinci ile düşünme dışında kalan faaliyetlerin de akıl tarafından düzenlenmesi ve yönlendirilmesi gerektiğini ifade eden Aristoteles, boş zaman ile ilgili salt hazcı yaklaşımlara da karşı çıkmıştır (Cevizci, 200: 222-3).

Epiküros ve Epikürosçu okulun mensupları da insan ruhunu dinginleştirmesinden dolayı boş zamanı değerli görmüşlerdir (Hunnicut, 2006: 67). Bu bağlamda insanın doğası gereği aradığı en yüksek hazın ruhsal ihtiyaçları karşı-

layarak içsel denge ve dinginliğe ulaşmak (Cevizci, 2001: 249-50) olduğunu ifade eden Epiküros için insanın amacı, mutlu olmaktır ve insan bu amaca sadece felsefe yaparak ulaşabilmektedir. Bu açıdan Epiküros için boş zaman, bireyi daha insani bir varlık yapmak için kullanılan bir zaman dilimi olarak değerli görülmüştür (Cevizci, 2001: 237-8). Aristoteles'e benzer şekilde arzuların aklın denetiminde olması gerektiğini savunan Epiküros, insanın mutlu olması için bir takım yetkinliklere sahip olması gerektiğini ileri sürmüştür. Buna göre insan, yeme-içme, giyinme ve barınma gibi doğal ihtiyaçlar ile düşünmek, dostluk kurmak, sosyalleşmek gibi toplumsal ihtiyaçları birleştirdiğinde ancak mutlu olabileceğini düşünen Epiküros, günümüz dünyasının aksine lükse kaçan tüketim anlayışını ya da güç ve şöhrat gibi unsurları mutlu olmak için gerekli görmemiştir (Botton, 2008: 72-8).

Epikürosçuluğun yanı sıra çoğu Stoacılar, Şüpheciler ve Neo-Platoncular da çalışmaktan ziyade, ağırbaşlılık ve olgunluk gerektiren bireyselliği ve bu bireyselliğin inşa edileceği boş zamanı daha değerli görülmüşlerdir (Hunnicut, 2006: 67). Epikürosçu okula benzer şekilde Stoa Okulu, insanın en yüksek yetkinliğe ulaşmanın yollarını arayarak ruhunu düzene sokması gerektiğini savunmuştur (Cevizci, 2001: 260). Bu bağlamda Stoacılık, insanın akli faaliyetler içerisinde erdemli bir yaşam sürdürerek mutlu olacağı inancına sahiptir (Arslan, 2010: 399). Stoacılar için bu durum ise bedensel çalışmanın dışında felsefe yapmanın bir şartı olan boş zamana sahip olmakla mümkün olacaktır.

Antik Yunan'da boş zamanın *scholē* kavramı ile ifade edildiği yerde, Roma döneminde boş zamanın karşılığı olarak "otium" kavramı; çalışmaya geri dönmek için toparlanma, dinlenme ve tazelenme zamanı anlamında kullanılmıştır. Antik dönemin aksine Roma döneminde sınıfsal bir hak olarak değerlendirilmeyen boş zaman, sosyal bir statü ve bir yaşam tarzını ifade etmiyordu. Bu bakımdan Roma döneminde boş zaman, çalışmayı destekleyici eylemlerin gerçekleştirildiği zaman dilimi olarak değerlendirilmiştir. Bu anlamı ile boş zaman, modern döneme ait bir kullanıma sahiptir (Juniu, 2000:69-70). Nitekim boş zaman, endüstrileşme ile birlikte dinlenme zamanı ve tüketim alanı olarak Roma dönemindeki kullanımına benzer bir şekilde çalışmanın hizmetine girmiştir.

Toplumun ekonomik temellerinin pek dikkat çekmediği antik dünyada ticaret, el emeği sıkıcı ve hayvani bir faaliyet olarak görülmüştür. Tarihsel gelişim süreci içerisinde antik dünyadaki çalışmaya ait bu bakış açısı Ortaçağ'da da devam etmiştir (Sennet, 2011: 137). Joseph Pieper'in işaret ettiği üzere Ortaçağ şekillendiren kilise, insanın günlük ihtiyaçlarını karşılayan aktiviteleri 'vita activa', akıl ve ruh ile Tanrıya yapılan aktiviteleri de 'vita contemplativa' olarak ayırarak çalışma ve boş zaman kavramlarını yeniden tanımlamıştır (Hunnicut, 2006: 66-7). Bu bağlamda Antik Yunan'da boş zaman, çok az insanın sahip olduğu boş zaman, rasyonel etkinlik ile rasyonel olmayan alanları da kontrol altına alarak erdemli bir

yaşam sürme amacıyla kullanılırken, Ortaçağ'da ise Hıristiyanlığın çizmiş olduğu çerçevede Tanrı'nın rızasını kazanacak etkinliklerde bulunmak için kullanılmıştır. Her iki dönemde boş zaman ile ilgili ortak olan nokta, insanın maddi, bedensel yanını geliştirmekten ziyade ruhsal, rasyonel yönü geliştirmek için kullanılması ve belli bir sınıfa ait olmasıdır. Bu durum boş zamanın, çalışmadan kaçma ve hangi aktiviteye katılacağını seçme özgürlüğü olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Ortaçağ'ın sonlarına doğru kenter sınıfın belirginleşmesi ile üretim ve tüketim araçları/biçimlerinde büyük dönüşümler yaşanmıştır. Yaşanan bu dönüşümle birlikte israf, lüks ve gösterişin sahnelendiği bir alan olması açısından boş zaman, soyluluğun bir nişanı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır (Juniu, 2000: 70).

Ortaçağ'daki 'vita activa' ve 'vita contemplativa' sınıflandırmasını modern çağın içinde bulunduğu iklime göre yeniden tanımlayan Arendt'in bu doğrultuda ileri sürmüş olduğu düşünceleri konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Arendt'e göre modern çağda 'vita activa' mevcut hiyerarşik yapı içerisinde en alt sıradan en üst sıraya çıkmıştır. Çalışmanın karşıtı olarak değerlendirdiği boş zamandaki aktiviteleri ifade eden eylem, Arendt'e göre çalışmanın bir işlevine dönüşmüştür. Buradan hareketle Arendt, Antikçağ'ın çalışan insanı dışlanması gibi modern dünyanın da çalışma eyleminde bulunan insanı dışladığını ileri sürmüştür. Arendt için bu tablo insanın doğasına aykırıdır ve insanlığın ölmesi anlamına gelmektedir. Öyle ki bu durum, insanların yaşadığı ancak insanlığın öldüğü bir dünyanın oluşmasına sebep olmaktadır (Yılmaz, 2009: 126-127).

Çalışma ve boş zamana yönelik Ortaçağ'da yapılan bu ayırım, Arendt'in de vurguladığı gibi kenter sınıfın oluşması ile birlikte değişim göstermiştir. Protestanlık gibi yeni mezhepler, Ortacağ'ın çalışma ve boş zaman ile ilgili kadim anlayışının dönüşmesine neden olmuştur. Bu yeni anlayışa göre çalışma ile boş zaman dengeli bir şekilde kullanılmalıydı. Bu anlayışa göre çalışmamak, en büyük günah olarak görülmenin yanı sıra diğer günahlara da kapı açan bir etken olarak değerlendirilmiştir. Protestanlığın savunduğu bu ahlak neticesinde gelişen endüstrileşme ile birlikte çalışma, toplumları bir arada tutmanın yolu ve modern kültürün temeli haline gelmiştir. Bu bakış açısı ile çalışma, boş zamanda ne yapılması gerektiğinin cevabı haline gelmiştir. Tarihsel süreç içerisinde en büyük kırılma noktasını yaşayan boş zaman kavramı, daha çok çalışmak için bir fırsat olarak görülmüştür (Hunnicut, 2006: 69; Juniu, 2000: 70). Geleneksel Hıristiyanlığa karşıt olarak çalışmanın da ibadet olduğu anlayışını yaygınlaştıran Protestanlık, bedensel çalışma ile çalışmanın dışında ibadet edilen zaman olarak değerli kabul edilen boş zamanı bütünleştirmiştir. Diğer bir ifade ile boş zaman çalışmanın içerisinde eritilmiştir. İnsanın manevi yönden olgunlaşması için ayrı bir zamana gerek olmadığı anlayışını yerleştiren bu değişim böylece çalışmanın değerini ikiye katlamıştır. Dolayısıyla kapitalizm ile ortaya çıkan endüstri toplumlarında insan, geleneksel dini inançlarından ziyade ne kadar çalıştığına, hangi mesleğe, nasıl bir

kariyere sahip olduğuna göre değerlendirilen bir varlık haline gelmiştir. Bu durum, insanın boş zaman diye tabir edilen etkinlikler bütünü ile daha çok insan olacağı ve bedensel çalışma ile de insanlıktan uzaklaşacağını yönündeki Antik Yunan tezinin tersine dönmesine sebep olmuştur (Lefebvre, 2006: 35).⁴ Çünkü Antik Yunan ve Ortaçağ'da boş zaman, daha nitelikli bir insan olmak için bir imkan ve çalışma ise bireyi nitelikli insan olmaktan uzaklaştıran bir etken olarak nitelendirilmiştir. Ancak endüstrileşme ile boş zaman, bireyin yaşamında nicel olarak artan, nitel olarak azalan bir yaşam alanı haline gelmiştir. Böylece Antik Yunan'da ve Ortaçağ'da insanın soyut, ruhsal, kültürel üretim yaptığı bir yaşam alanı olarak görülen boş zaman, kapitalizmle birlikte, çalışma ile üretilen somut ürünlerin tüketildiği bir yaşam alanı haline gelmiştir (Aytaç, 2004: 125).

Antik Yunan'dan Ortaçağ'a çalışmanın aksine ilkelikten karmaşık biçimlerle ilerleme, bazı doğal evrimler gösterme bakımından değerli görünen boş zaman, tarihsel bir gelişme ile nitelenmiştir. Ancak bu görüşün tam tersini iddia edenler de olmuştur. Buna göre Grazia için boş zaman, tarih boyunca gerilemiş ve potansiyel ve zenginliğini kaybetmiştir. Dolayısıyla boş zaman, bütün tarihi kontrol altına alarak çalışmanın yaygınlaşması ile mümkün olacak kültürel açıklıkları dolduran bireysel kültürlerin çeşitli yollarının etkinlik alanı haline gelmiştir (Hunnicut, 2006: 63). Nitekim Antik dünyada bedensel üretmenin dışında zihinsel bir üretim süreci, Ortaçağ'da ilahi yetkinliğe ulaşmayı sağlayan zaman dilimi olarak değerlendirilen boş zaman, endüstrileşme ile birlikte bu anlamını kaybetmiş, üretimden çok tüketme etkinliği haline gelmiştir.

Endüstri devrimi, bir taraftan üretimi artırma amacıyla çalışma zamanının artmasına sebep olurken, diğer taraftan daha çok para karşılığında daha az çalışan bir işçi hareketinin doğmasına sebep olmuştur.⁵ Bu da çalışma süresinin azalmasına, çalışma dışı zamanın artmasına zemin hazırlamıştır. Bununla beraber boş zaman, artık ne kişisel gelişim ne de toplumsal faydayı gözeten bir zaman olarak algılanmış, potansiyel tüketim kaynağı olarak görülmüştür. Bu yeni boş zaman algısı, endüstrileşme tarafından zedelenen sosyal dayanışmayı tamir etmeye yönelik bir girişim olmamış, daha çok toplumsal denetim ve materyalist bir yaşam biçimi ile ilişkili bir olgu haline getirilmiştir. Tüm bu süreçte mevcut değerini kaybeden çalışma alanına karşın boş zaman, daha değerli hale gelmiştir (Juniu, 2000: 70-71).

Endüstrileşme ile birlikte dönüşüm geçiren bir başka unsur da çalışma-zamanın azaltılmasıdır. Fakat bu durum sadece işçilerin talebi doğrultusunda alınan

⁴ Endüstri çağının aksine Antikçağ'da, Ortaçağ'da hatta feodalite döneminde kendini geliştiren insan çalışmamalı, boş zamana sahip olmalıydı (Lefebvre, 2006: 35).

⁵ "Çalışmanın azalması özerk faaliyetlerin baskın çıkmasına imkan tanır; serbest zaman zorunlu zamana, boş vakit çalışmaya egemen olacaktır. Yaratıcılık, birlikte yaşama, estetik ve oyun, çalışmaya bağlı etkinlik ve verimlilik değerleri üzerinden egemen olduğundan ortaya çıkacak karışıklığı bir hayal edin" (Gorz: 223).

bir karar değildir. Öncelikle gelişen teknoloji ile beraber işverenler, maliyetleri azaltmak için işçi sayısını azaltmaya yönelmiş buna rağmen üretimdeki verimlilik artırılmıştır. Ancak artan üretime oranla çalışan sayısı arasındaki oransızlık, üretilen mallara yönelik talebin azalmasına ve böylece de krizlerin doğmasına sebep olmuştur. Bu krizi aşma adına endüstri, çalışma saatlerini azaltarak işçi sayısını ve işçiye ödediği ücreti arttırma yoluna gitmiştir. Ancak Endüstri, bunu yaparken çalışanların gönüllü işbirliği ve bilimsel, sanatsal, eğitsel, siyasi faaliyetlere imkan sağlayacak bir çalışma kültürü üretmemiştir. Çünkü endüstrileşme dönemindeki birey algısına göre herkes, daha az çalışarak ve üretilmiş zenginlikten pay alarak hayatını kültürel ve siyasal olarak zenginleştirecek bir özne değildir (Gorz, 2007: 118).

Endüstrileşmenin bir sonucu olarak kitlesellenen toplumsal yaşam ve kültür de çalışma ve boş zaman arasındaki ilişkisinin yeniden şekillenmesinde etkili olmuştur. Endüstrileşmenin büyüleyici havasına kapılarak köylerden kentlere göç eden kalabalık kitlelerin yoğun çalışma saatleri altında karşılaştıkları ilk şey, giderek yabancılaştıkları emeğin tamamlayıcısı olan can sıkıntısıdır. Kentlerde bu tablo ile karşılaşmak zorunda kalan bireylerin bu can sıkıntısı negatif bir boş zaman deneyimi olarak ortaya çıkmıştır (Adorno, 2009: 182). Ancak bu negatif boş zaman deneyiminin çalışanları olumsuz yönde etkilemesi, endüstriyel tekellerin müdahalesi ile insanın mutlu olup eğleneceği pozitif bir deneyime dönüştürülmüştür. Bu bağlamda Endüstrileşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan kentler, bireyin sıkı çalışma temposuna ayak uydurması için endüstri tekellerinin öncülüğünde ortaya çıkan pasajlar, fuarlar, büyük park ve meydanlar, bulvarlar gibi bireyin çalışma dışında vakit geçirebileceği alanlarla birlikte kabareler, sirkler, konserler, tiyatro ve operalar boş zamanı dolduran pozitif bir deneyim olarak popüler eğlencelerin doğmasına zemin hazırlamıştır (Harvey, 2013: 278-9).

Kapitalizmdeki iş bölümü ve bu iş bölümünden kaynaklanan problemler, boş zaman ihtiyacının daha da belirginleşmesine sebep olmuştur. Bu durum ise eğlence endüstrisi olarak adlandırılan yeni ihtiyaçlara zemin hazırlamıştır (Lebefvre, 2010: 38). Böylelikle kapitalizmin örmüş olduğu ucuzdan pahalıya sıralanan meta dünyasının ortasında kendisini bulan insanın bir zamanlar ruhsal ihtiyaçlarını karşılamak için kullandığı boş zaman, kaynağını bilmediği çeşitli problemlere kapitalizmin çözüm olarak sunduğu pahalı metaları satın almak için kullandığı bir alan haline gelmiştir. Bu durum insanların psikolojik, sosyal her türlü gereksinimi için maddi nesne ve şeylere yönlendirilmesine ve hazza dayalı yaşamın yüceltilmesine sebep olmuştur (Botton, 2008: 84). Böylece boş zaman, endüstrileşme ile birlikte ciddi bir dönüşüme uğrayarak insanların hayatını şekillendiren bir olgu olarak daha çok ön plana çıkmıştır. T. Veblen'e göre endüstrileşme ile birlikte bir iş olarak düşünülen boş zaman; "sömürüyle bağlantılıdır ve boş zaman hayatını niteleyen gelişmeler, sömürü ganimetleriyle birçok ortak

özelliğe sahiptir. Dar anlamıyla boş zaman, sömürden ve yararsız eşyalar üzerindeki üretici emeğin çalıştırılmasından ayrı olarak, çoğunlukla maddesel bir ürün bırakmaz” (Veblen, 2005: 44).

Veblen'e benzer bir şekilde Huizanga için de boş zaman, oyun ve ritüel olarak doğmuş (Chick, 2006: 43) olsa da tarihsel gelişim süreci içerisinde genel olarak sosyal dokuyu, kültürel, dini, ekonomik, teknolojik değişim ve farklılıkları yansıtan bir kavram haline gelmiştir (Hunnicut, 2006: 55). Bu süreçte boş zaman; oyun, rekreasyon, iş dışı sosyallik, kişisel uğraşlar gibi geniş kapsamlı aktivitelerden dolayı zamanla çok boyutlu bir probleme dönüşmüştür. Özellikle de kapitalizm ile birlikte beklenen, takas edilen, tüketilen, dağıtılan ve de üretilebilir bir meta haline getirilmiştir (Vosburgh, 1960: 6). Ortaçağ'a kadar üretim ve kendini geliştirme ile ilgili bir olgu olarak görülen boş zaman, endüstrileşme ile birlikte yaşamın karmaşıklığından kurtulmak için kullanılan bir eğlence alanı, bir kurtuluş, rahatlama, hoş vakit geçirme etkinliği olarak eğlence endüstrisinin üzerine bina edildiği bir alan haline getirilmiştir. Bu bağlamda insanların endüstrileşmeye karşı sığındıkları boş zaman, endüstrinin elinde işlevini kaybederek metalaşmıştır.

Endüstrinin kullandığı bir araç olarak modern yaşamın temel bir aktörü haline gelen boş zaman, kapitalizm veya endüstrilerin varlığını sürdürmesi için gerekli olan üretim organizasyonlarına girdi sağlayan ve kapitalist çıkarlar doğrultusunda kurgusal/paket yaşamlar oluşturan ticari bir alan açmıştır (Aytaç, 2006: 65). Bu ticari alanın oluşmasında çalışma zamanını son sınırına kadar kullanan endüstrileşmenin neden olduğu aşırı üretim ve buna bağlı olarak yeniden üretmeyi mümkün kılacak kadar tüketimin olmayışıdır. 1929 krizi ile bu acı sorunla yüzleşen endüstri, çalışma dışındaki zamanı kendi lehine olacak şekilde dönüştürmüştür. Ortaçağ'a kadar yüceltilen değerlere hizmet eden bir alan olarak bedensel çalışmanın dışında kendini gerçekleştirmenin bir aracı olarak görülen boş zaman, endüstrileşme ile birlikte yüceltilen çalışmaya hizmet eden ikincil bir çalışma alanı haline getirilmiştir. Dolayısıyla görünürde birbirinden ayrılan boş zaman ve çalışma, endüstri bağlamında birbirine hizmet eden bir bütün iç içe geçmiştir.

1929 yılında kalp krizi geçirip tekrar hayata dönen kapitalizm, önceden daha çok çalışmaya imkan sunan bir zaman dilimi olarak pazarladığı boş zamanı, insanın tüketmek ve harcamak için kullanacağı bir zaman dilimine dönüştürmüştür. Dolayısıyla endüstri için boş zaman, üretilen ürünlerin pazarlama alanı olarak görülürken, bu toplum içinde yetişen insanlar için ise boş zaman, endüstrinin pazarladığı ürünlerin tüketileceği bir zaman dilimi olarak birey ve toplumun niteliksel gelişimden ziyade tüketime dayalı hazcı yaşam alanı haline gelmiştir (Aytaç, 2004: 125). Bu durum insanın tüketerek var olmaya çalışan bir varlığa dönüşmesine sebep olmuştur (Aytaç, 2005: 9). İlk etapta kapitalizmin sunmuş olduğu metaları tüketen insanın zamanla hareketlerini şekillendiren bir değer olarak be-

nimsediği bu tutum, zamanla ilişkilerin, ahlaki, sosyal, kültürel, her türlü değerlerin birer meta gibi tüketildiği palimpsest bir toplumun doğmasına neden olmuştur.

Kapitalizm, boş zamanı çalışmanın dışında kalan bir zaman olarak değil, çalışma ile elde edilen bir ödül olarak değerlendirmiştir. Günümüzde her ne kadar insanlar giderek daha fazla boş zamana sahip olsalar da bu durum onların özgürleşmesine değil, endüstrinin denetimi altına girmesine sebep olmuştur. Böylece boş zaman, büyük oranda endüstrilerin bireye bir dayatması haline gelmiştir (Kreps, 1969: 60-61). Diğer bir ifade ile kapitalizmin ürünleri, kitle kültürüne uygun bir şekilde boş zamana ilişkin mecburi emirlere dönüşmüştür (Adorno, 2012: 87-8). Böylece boş zaman, Yunanlılarda olduğu gibi belli bir sınıfa ait bir olgu olmak yerine toplumun tüm kesimlerini içine alan demokratik bir kavram haline gelmiştir. Ancak boş zamanın demokratikleşmesi kapitalist anlayışa hizmet etmesine ve bu anlayışın baskın bir yapıya dönüşmesine sebep olmuştur. Terry Eagleton, kapitalizmin boş zamanı demokratik bir baskı aracı haline getiren mantığını şöyle özetler;

Kapitalizm, ilkesel olarak, kimseyi dışlamaz; kimi sömürdüğü gerçekten hiç umurunda değildir. Hemen herkesi aşağıya çekmekte gösterdiği istek, hayranlık verici biçimde eşitlikçidir. Artık o kadar iştah açıcı olmasalar da, eski mağdurları ile arada bir görüştürmekten çekinmez. Çoğu zaman, en azından, olabildiğince çeşitli kültürleri karıştırmaya isteklidir; böylece, metalarını herkese satabilecektir (Eagleton, 2000: 19).

20. yüzyılda yaşanan krizler ile çalışmanın en büyük erdem olduğu anlayışını sorgulayan kapitalizm, neredeyse erdem diye nitelediği çalışmanın kurbanı olacaktı. Buna duruma engel olma adına çok çalışmanın bir sonucu olan aşırı üretimi eritmenin ve daha uzun ömürlü olmayı garantilemenin yeni arayışları içerisine giren kapitalizm, bir yandan standart endüstri kavramının kapsamını değiştirerek kültürel unsurları kendi çıkarı için kullanma yollarını ararken, diğer yandan kitle araçları vasıtasıyla standart endüstri ürünlerine simgesel anlamlar yükleyerek çok çalışmanın değil boş zamanın bir erdem olduğuna karar vermiştir. Bu karar doğrultusunda Kapitalizm, daha önceden Protestanlığın çalışma içinde boş zamanı eritmesi gibi çalışmayı boş zaman kavramı ile bütünleştirmiştir. Böylece boş zamanı insancıl ve demokratik alternatifler üreten, çalışmanın egemenliğinden kurtulmanın bir çaresi olarak sunan (Hunnicut, 2006: 70) kapitalizm, eğlence ve sanat olarak kategorize edilen uygulamaları ve birçok kültürel ürünü boş zaman formlarının en popüler şekilleri haline getirmiştir (Stevenson, 2006: 354).

Bu popüler eğlenceler ile birlikte boş zaman, modern toplumun koşuşturması içinde kendisine kalan zamanı bile nasıl değerlendireceği kararını veremeyen insanların hayatına yön veren bir zaman dilimi olarak çalışma zamanının önüne geçmiştir. Ancak insanlar her ne kadar boş zamanı kendilerine ait bir zaman ola-

rak görseller de esasen boş zaman, bireylere sunmuş olduğu imkanlar karşılığında hep beklenti içinde olan kapitalizmin insanlara sattığı bir meta haline gelmiştir. Böylece boş zaman, bir yaşam hakkı olmaktan çok ticari, endüstriyel, siyasi, ideolojik ve simgesel bir alan haline gelmiştir (Aytaç, 2002: 233). Diğer bir ifade ile bireylere boş zaman imkanı tanıyan kapitalizm, bu zamanın nasıl kullanılacağını bireylerin inisiyatifine bırakmamıştır. Bu bağlamda boş zamana sahip olmak ve boş zamanı çeşitli eğlence faaliyetleri ile doldurmak isteyen insan, her ne kadar boş zaman ile çalışma alanının dışına çıkmak istemesine rağmen bu alanın sınırları içine hapsolmuştur. (Lefebvre, 2010: 46). Bu açıdan boş zaman, görünüşte işten ayrı bir zaman olarak pazarlansa da günümüzdeki endüstri mantığı içerisinde çalışılarak satın alınması gereken meta haline dönüşmüştür. Nitekim endüstrileşme ile birlikte insan, boş zamana sahip olmak için çalışmak zorunda bırakılmıştır. Adorno'nun da ifade ettiği gibi "insanlar çok çalışmak zorunda oldukları için, boş zamanlarını kendilerinden talep edilen emek ritüellerini adeta zorla tekrar ederek geçirmek zorunda kalıyorlar" (2013: 26). Diğer bir ifade ile insanlar, çalışmak istememelerine rağmen boş zamanlarında da farkında olmadan çalışmayı taklit etmekte ve böylece kendilerini yok etme tehdidini taşıyan kapitalizmi ayakta tutma gibi bir çıkmaz içinde kalmaktadırlar (Adorno, 2013: 26-7). Bu bağlamda insanlar ikincil çalışma alanı haline gelen boş zamanda kendilerine sunulan imkanlara kavuşma arzusu güderken birincil çalışma alanının sürekliliğini sağlamışlardır.

Boş zaman kavramında yaşanan diğer bir değişimin günümüzdeki yansıması, çalışmanın boş zamandan daha sıkıcı olarak algılanması ve bunun boş zamanı elde etmek için bir araç haline getirilmesidir. Bu durum, insanın hayatını boş olarak geçirme arayışı içinde olmasına, kendini toplumsal gerçeklikten koparmasına ve yeni problemler yaşamasına sebep olmuştur. Kapitalizmin güçlenmesi ile giderek daha karmaşık ilişkiler yumağı arasında kalan insan, özerkliğini kaybederek toplumdan tecrit olmaya başlamış ve içine kapanmıştır (Lefebvre, 2010: 36). Bu tecrit olma süreçlerinden en önemlisi, bireyin aileden koparılmasıdır. Bununla gerçekleştirilmek istenen amaç, bireyi sorumluluklarından kurtararak boş zamanında katılacağı eğlencelerin niceliğini arttırmaktır. Böylelikle modern insan, çalışma ve aile hayatında bulamadığı şeyi boş zamanlarında bulmaya sürüklenerek özel hayatından koparılmıştır (Lefebvre, 2010: 39). Gorz toplumun içinde bulunduğu bu durumu şöyle özetlemektedir;

Demek ki, serbest zamanı ne bölüştürmeyi, ne yönetmeyi ne de kullanmayı bilen; serbest zamanı artırmak için her şeyi yaparken büyümesinden de korkan; ve sonuç olarak, her yöntemle onu paraya çevirmekten, yani moneteristleştirmekten, o zamana kadar ücretsiz ve özerk olduğu için anlamlı olabilecek faaliyetlere kadar her şeyi giderek daha özelleşen hizmet malları biçiminde iktisadileştirmekten başka varılacak yer bulamayan toplumsal bir sistemde bulunuyoruz (Gorz, 2007: 21).

Endüstrileşme süreci ile dönüşen boş zamanın sebep olduğu bu olumsuzlukları giderebilme adına yapılması gereken şey, kitleselleşmiş toplumlar içindeki sosyal etkileşimi arttırmaktır. Bunun için de endüstrinin bir parçası olan fitness salonlarında spor yapmak yerine arkadaşlarla parklarda yürüyüş veya koşu yapmak, dışarda yemek yerine birlikte yemek yapıp yemek gibi insanlar arası etkileşim ve iletişimi artıran faaliyetlere önem verilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda bireysellikten dayanışmaya, çalışmak için yaşama felsefesinden yaşamak için çalışma felsefesine, maddiyatçılıktan maneviyatçılığa, mükemmellikten yaratıcılığa doğru bir eğilim içine girilmelidir (Juniu, 2000: 72). Diğer bir ifade ile yaşam ile çalışma arasında bir denge kurulmalıdır. Çünkü Uruguay Eski Devlet Başkanı José Mujica'nın ifadesi ile "Hayatımızda bir şey satın aldığımız zaman ödemesini para ile yapmıyoruz. Esasında ödemeyi yaşamımızdan para kazanmak için harcadığımız zaman ile yapıyoruz. Oysaki hayatı satın alamazsınız. Hayat geçip gider. Hayatı boşa harcaııp özgürlüğü kaybetmek kötü bir şeydir."

Sonuç olarak çalışmanın belli zorunluluklar içermesine karşılık, boş zamanın kapsadığı eylemlerin zorunluluk içermemesi bağlamında bireye tanıdığı özgürlük ile belli şeylerin üretimi aracılığıyla bireyin kendisini gerçekleştirmesi olarak değerlendirilebilecek ayırım tarihsel süreç içerisinde dönüşüme uğramıştır. Bedensel çalışmanın karşıtı olarak değerlendirilen boş zaman, Antikçağ'da felsefe, Ortaçağ'da din ile meşgul olunan zaman olarak değerli görülürken kapitalizm ile birlikte ilkin bedensel çalışmanın karşıtı olarak değersiz görülerek ihmal edilmiş, daha sonra ise yaşanan ekonomik krizler ile çalışmaya hizmet eden ek zaman olarak değerlendirilmiştir. Hatta elde edilmesi için daha çok çaba sarf edilmesi gereken bir zaman dilimi olarak yüceltilen boş zaman, çoğunlukla endüstrinin sunmuş olduğu ürünlerin tüketildiği bir zorunluluklar alanı haline getirilmiştir. Endüstrileşme ile birlikte değişen başka bir unsur da boş zamanın seçkin sınıfa ait bir olgu olmaktan çıkartılarak herkesi kapsayan bir olgu haline getirilmesidir. Bu bağlamda endüstrileşme boş zamanı, en alt sınıftan en üst sınıfa kadar toplumun bütün katmanlarını kapsayan bir yapıya dönüştürmüştür. Ortaçağ'a kadar bedensel çalışma alanının tamamen dışında, bağımsız bir alan olarak değerli görülen boş zaman, insanın sahip oldukları şeylere göre değerlendirilen endüstri çağında, moda diye ön plana çıkarılan eylem ve eşyalara sahip olmanın bir imkanı olarak çalışma alanına dahil edilmiştir. Bu doğrultuda modern dünyada yaşanan bu dahil olma durumu burjuvazi ile altı kalın çizgi ile belirginleştirilen ticaretin zamanla alanını genişleterek tüm kültürel süreci etkisi altına alan metalaşmanın hazırlayıcısı olmuştur.

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor W.; (2009), **Minima Moralia** (6. Baskı), **çev.** Orhan Koçak - Ahmet Doğukan, İstanbul Metis Yayınları.

Adorno, Theodor W.; (2012), **Edebiyat Yazıları** (3. Baskı), **çev.** Sabir Yücesoy - Orhan Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.

Adorno, Theodor W. - Horkheimer Max; (2013), **Teori ve Pratik Üzerine**, **çev.** Orhan Kılıç, İstanbul: Metis Yayınları.

Arslan, Ahmet; (2010), **İlkçağ Felsefe Tarihi 4**, İstanbul: İstanbul Bilgi üniversitesi Yayınları.

Aytaç, Ömer; (2002), "Boş Zaman Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1, ss. 231-260.

Aytaç, Ömer; (2004), "Kapitalizm ve Hegemonya İlişkileri Bağlamında Boş Zaman", **C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 28, Sayı 2, ss.115-138.

Aytaç, Ömer; (2005), "Kapitalizm ve Boş Zaman", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1, ss.1-22.

Aytaç, Ömer; (2006), "Boş Zamanın Değişen Yüzü: Yaşam Deneyimleri ve Kimlik İnşai" **Sosyoloji Dergisi**, Sayı 15, ss. 57-91.

Botton, Alain de; (2008), **Felsefenin Tesellisi** (8. Baskı), **çev.** Banu Tellioglu Altuğ, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Cevizci, Ahmet; (2001), **İlkçağ Felsefe Tarihi** (3. Baskı), Bursa: Asa Yayınevi.

Chick, Garry; (2006), "Antropology/Pre-History of Leisure", **A Handbook of Leisure Studies**, ed. C. Rojek, S. M. Shaw and A. J. Veal, New York: Palgrave Macmillan, ss. 41-54.

Eagleton, Terry; (2000), **Kuramdan Sonra** (2. Baskı), **çev.** Uygur Abacı, **İstanbul: Literatür Yayıncılık**.

Gorz, André; (2007), **İktisadi Aklın Eleştirisi** (2. Baskı), **çev.** Işık Ergüden, **İstanbul: Ayrıntı Yayınları**.

Harvey, David; (2013), **Paris, Modernitenin Başkenti** (2. Baskı), **çev.** Berna Kılınçer, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Hunnicut, B. K.; (2006), "The History of Western Leisure", **A Handbook of Leisure Studies**, ed. C. Rojek, S. M. Shaw and A. J. Veal, New York: Palgrave Macmillan, ss. 55-75.

Juniu, Susana; (2000), "Downshifting: Regaining the Essence of Leisure",

Journal of Leisure Research, Vol.32, No. 1, ss. 69-73.

Kreps, J. M.; (1969), "Time for leisure, time for work" Monthly Labor Review (Pre-1986), 92(000004), 60.

(<http://search.proquest.com/docview/228025542?accountid=8403>), (ET. 10.08.2015)

Lefebvre, Henri; (2010), **Gündelik Hayatın Eleştirisi I** (2. Baskı), çev. Işık Ergüden, **İstanbul: Sel Yayıncılık**.

Malay, Hasan; (2010), **Çağlar Boyu Kölelik** (2. Baskı), İstanbul: Gündoğan Yayınları.

Sennet, Richard; (2011), **Ten ve Taş** (4. Baskı), çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.

Stevenson, D.; (2006), "The Arts and Entertainment: Situating Leisure in the Creative Economy", **A Handbook of Leisure Studies**, ed. C. Rojek, S. M. Shaw and A. J. Veal, New York: Palgrave Macmillan, ss. 354-362.

Veblen, Thorstein; (2005), **Aylak Sınıfın Teorisi**, çev. Zeynep Gültekin-Cumhur Atay, İstanbul: Babil Yayıncılık.

Vogel, H. L.; (2011), **Entertainment Industry Economics** (Eighth Edition), New York: Cambridge University Press.

Vosburgh, W. W.; (1960), **Social Class And Leisure Time** (Order No. 7120643). Available from ProQuest Dissertations & Theses Global. (301866481). (<http://search.proquest.com/docview/301866481?accountid=8403>), (ET. 10.08.2016)

Yılmaz, Zafer; (2009), **Hannah Arendt'te Özel Alan-Kamusal Alan Ayırımı ve Modern Çağda Toplumsal Alan**, Ankara: MEB Yayınları.

(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0057%3Aentry%3D%23101960&redirect=true>), (ET. 10.08.2016)

(<http://www.etymonline.com/index.php?term=school>), (ET. 10.08.2016)

(<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/school?q=school>) (ET. 10.08.2016)